

BIJLAGE 9

HISTORISCHE CONTEXT DOOR FRANK KEERSMAEKERS GEMEENTEARCHIVARIS

KASTEEL TER ELST

Over de oorsprong van kasteel Ter Elst is weinig met zekerheid bekend. De eerste keer dat we hierover meer vernemen, is in een akte van 1271. Hierin getuigen enkele oude inwoners van het dorp over de hen bekende vroegste geschiedenis. Ze keren hierbij vier generaties terug in het verleden - vermoedelijk de periode tussen 1150 en 1200 - en vertellen over vier gebroeders, de 'heren van Hildincshusen', die ze kenden als oudste heren van Duffel, en die ondermeer eigenaar van Ter Elst waren. De zoon van de oudste van die vier gebroeders werd heer van Ter Elst - hij heette (dan ook heel toepasselijk) *Geraert vander Elst*. Van hem erfde diens zoon, Wouter (I) van Sottegem, het goed, en na hem diens zoon, opnieuw een Wouter (II) van Sottegem, over wienst rechten het trouwens in de akte van 1271 gaat.⁽¹⁾

Evarist Dom leidt echter meer af uit deze akte⁽²⁾. Volgens hem leefden de gebroeders Hildincshusen rond 1150. In de akte staat uitdrukkelijk vermeld dat zij de Sint-Martinuskerk bouwden. Omdat er niets gelijkaardigs staat over Ter Elst, stelt Dom dat het kasteel toen reeds bestond, m.a.w. vóórdien al was gebouwd. Het feit dat over de bouw van Ter Elst in de akte niets vermeld wordt, betekent echter niets meer dan dat het *mogelijk* reeds bestond.

Daarnaast vermeldt Paul Arren in *Van kasteel tot kasteel*: "*Architekt Van der Gucht uit Antwerpen en andere specialisten op het gebied stelden, bij een onderzoek in 1920, vast dat de gebruikte grondstoffen voor de funderingen van het kasteel rond het jaar 950 moeten gesitueerd worden. Het is zelfs best mogelijk dat Ter Elst nóg ouder is en gebouwd werd op een eilandje in de Nete, als verdediging of toevluchtsoord tegen de Noormannen. Zo moet ook het Antwerpse Steen ontstaan zijn en moeten beide gebouwen tot de oudste, nog bestaande, van de hele provincie gerekend worden.*"⁽³⁾ Jammer genoeg haalt hij hiervoor geen bronnen aan, en kan ook niet gecontroleerd worden wat de juiste resultaten waren van het onderzoek. De architect waarvan sprake is vermoedelijk Jaak Alfons Van der Gucht (1860-1945) - wie de andere 'specialisten' waren, is onbekend. De datum (1920) laat vermoeden dat het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van de mogelijke heropbouw van het kasteel, waarvan in het begin van de jaren '20 sprake was (zie verder). Misschien kan onderzoek in het provinciaal archief van Antwerpen hierover meer informatie aan het licht brengen.

Alleszins was Ter Elst in 1312 nog steeds eigendom van Wouter (II) van Sottegem. Na hem volgde zijn dochter, Agnes, die ook de titel droeg van vrouw van Ter Elst. Zij verkocht het aan Rogier van Leefdaal.⁽⁴⁾ Na hem werd zijn zoon, Lodewijk van Leefdaal, eigenaar, en die werd op zijn beurt opgevolgd door zijn dochter Catharina van Leefdaal.⁽⁵⁾

Catharina van Leefdaal huwde met Jan van Immerseel, heer van (ondermeer) Wommelgem. Hij zou, op 2 oktober 1356, kasteel Ter Elst met alle bijbehorende eigendommen verkopen aan Wouter Bac (ook Back of Baek geschreven), abt van Tongerlo.⁽⁶⁾ Uit die akte blijkt nog dat op dat ogenblik Ter Elst in leen werd gehouden door Philip van Pollanen.⁽⁷⁾

Met de verkoop kwam kasteel Ter Elst voor vele eeuwen in handen van de abten van Tongerlo. Daarbij moet opgemerkt worden dat het nooit eigendom werd van de abdij, maar steeds van de abten - ten persoonlijken titel.

Vrij snel veranderde Ter Elst ook van 'statuut'. Tot dan was het een leengoed, wat betekende dat de eigenaars het telkens als leen hielden van hun 'overheren', de hertogen van Brabant. In 1358 bekrachtigde hertogin Joanna van Brabant echter de verkoop aan de abt van Tongerlo, en tegelijk werd het voortaan ook 'vrij goed' - m.a.w.: het werd volledig eigendom van de abten, die het in de toekomst niet meer moesten opdragen aan de hertogen en hun opvolgers.⁽⁸⁾

Het kasteel werd oorspronkelijk gebruikt als woning voor de rentmeester van de abdij van Tongerlo, die toezicht moest houden op het beheer van de eigendommen van de abdij in Duffel en omgeving. Daarnaast verbleef de abt er zelf af en toe, wanneer hij op doorreis was naar Brussel of elders.⁽⁹⁾

Toen in 1404 de abdij van Tongerlo het personaatsrecht verkreeg voor de Duffelse Sint-Martinusparochie - het recht om er pastoors aan te stellen - werden vanaf dat jaar, en dit tot aan de Franse Revolutie, alle parochieherders witheren (paters van de abdij). Aanvankelijk zouden zij enkele jaren verblijven in het kasteel, en dit tot in 1414, toen de abdij een nieuwe pastorie voltooide in de Rooienberg (ongeveer op de plaats waar nu museum Het Gasthuis staat).⁽¹⁰⁾

Het kasteel zou in de loop van de volgende jaren regelmatig verfraaid en uitgebreid worden. Zo werd in 1424 een huiskapel ingewijd door de hulpbisschop van Kamerijk. In de 15de en het begin van de 16de eeuw volgden nog uitbreidingswerken. In 1514 werd een nieuw altaar gewijd door de hulpbisschop van Luik, en enkele jaren later, in 1520, werd een nieuwe kapel gebouwd en een nieuwe toren opgetrokken.⁽¹¹⁾ Hoe het er rond die periode uitzag, kan men zien op een triptiek van een zekere 'meester Johannes' dat zich in Brasschaat (kerk van O.-L.-Vrouw Onbevlekt Ontvangenis in Maria-ter-Heide) bevindt. Het schilderij dateert van ca. 1513-1517, en centraal op het middenluik wordt het kasteel weergegeven.

Regelmatig werden er in Ter Elst door de abt hoge gasten verwelkomd. Onder hen vinden we ook leden van het Bourgondische vorstenhuis.⁽¹²⁾ Zo blijkt uit bewaarde archieven dat Margareta van York (1446-1503 - echtgenote van hertog Karel de Stoute), die met haar hofhouding te Mechelen verbleef, op het einde van de 16de eeuw regelmatig enkele weken op Ter Elst doorbracht. Meer dan waarschijnlijk werd ze hierbij vergezeld door haar stiefkleinzoon Filips de Schone (1478-1506). Deze laatste wenste Ter Elst zelfs te kopen voor Margareta van York, een aanbod waar de toenmalige abt van Tongerlo, Petrus Mans, evenwel niet op inging.

Evarist Dom gaat hierin nog een (hele) stap verder. Volgens hem is het, gezien de omstandigheden, al even zeker dat ook Margareta van Oostenrijk en keizer Karel V enkele zomermaanden doorbrachten op Ter Elst.⁽¹³⁾ Ondanks het gebrek aan getuigenissen en echt bronnenmateriaal hierover, gaat hij zover om te besluiten: *'Wat bezwaar is er dan, iets chauvinistisch, te denken dat Philips [de Schone]... en Karel ... ook halve Duffelaars waren en een beetje Duffels kenden?'* - een besluit dat later met blijkbaar nog grotere zekerheid 'herschreven' werd als: *'Men kan zonder aarzeling zeggen dat Karel een halve Duffelaar is geweest, ...'*⁽¹⁴⁾ Jammer genoeg zijn er, zoals gezegd, weinig of geen bewijzen van het feit of Karel V nu al dan niet in Duffel heeft vertoefd - maar, geef toe, het zou mooi geweest zijn

De 16de eeuw zou echter ook een tijd van oorlog en verwoestingen blijken. In 1568 brak de Tachtigjarige Oorlog (Godsdienstoorlog) uit. Ook Ter Elst ontsnapte niet aan het krijgsgeweld. In augustus 1584 werd, aldus een verslag, het huis Ter Elst 'meest afgebrand', m.a.w. voor een groot deel in de as gelegd.⁽¹⁵⁾

Desondanks verrees het uit zijn puinen. Een ets uit de 18de eeuw toont immers een trots kasteel, met heel wat torentjes en bijgebouwen.⁽¹⁶⁾ De kosten voor de heropbouw liepen weliswaar hoog op. Nog in het begin van de 17de eeuw zag abt Nicolaas Mutsaerts (1592-1608) zich genoodzaakt tot een uitgave van ruim 2.000 gulden voor deze werken - een heus kapitaal in die jaren.⁽¹⁷⁾

Niet alleen Ter Elst zou zwaar getroffen worden: ook de pastorie aan de Rooienberg werd in brand gestoken. Omdat de pastoors geen onderkomen meer hadden, zouden ze vanaf het einde van de 16de eeuw voortaan hun intrek nemen in enkele vertrekken van het kasteelgebouw. Tijdens de ergste jaren, waarin heel wat parochiepriesters vervolgd werden, vonden ook pastoors van omliggende gemeenten hier onderdak.⁽¹⁸⁾

Toen de kapel van O.-L.-Vrouw van Goede Wil - gebouwd naar aanleiding van de vinding van het gelijknamige beeldje van O.-L.-Vrouw in 1637 - als bedevaartsoord steeds bekender werd, moesten er al snel enkele biechtvaders aangesteld worden. Ook zij zouden hun intrek nemen in Ter Elst. Zo werd het kasteel in de 17de en 18de eeuw bewoond door enerzijds de rentmeester van de abdijgoederen, anderzijds de pastoor en de onderpastoor van de Sint-Martinusparochie en de drie penitenciërs van de kapel. Daarnaast bleven een aantal van de mooiste kamers voorbehouden voor de abt van Tongerlo. Ten slotte waren er nog ruime voorraadschuren, een lijnwaadzolder, een zolder voor het bewaren van appels, stallingen, ...⁽¹⁹⁾

Met de Franse Revolutie en de kort daaropvolgende annexatie van België bij Frankrijk veranderde er heel wat. Zo werden alle goederen die eigendom waren van kerkelijke instellingen - dus ook van de abdijen - door de staat aangeslagen, en als zogenaamd 'zwart' goed openbaar verkocht. Ook Ter Elst ging onder de hamer. Op 18 mei 1799 werd het te koop aangeboden. De instelprijs bedroeg 40.000 frank. Het werd omschreven als *"een ruim huis met remise, grote stallingen, twee tuinen, een blekerij, dit alles omringd door een hofgracht, vijvers en tuin, samen goed voor 1,5 hectare, samen met een weide langs de nete van 75 are, een wandeldijk en een klein bos. Het goed werd bewoond door de pastoor van Duffel en andere paters van de voormalige abdij van Tongerlo"*.⁽²⁰⁾ Uiteindelijk werd het geheel die dag voor de som van 205.000 frank (of ruim vijf maal duurder dan oorspronkelijk ingeschat) verkocht aan de Antwerpse advocaat Louis Hermans.⁽²¹⁾ Het zou echter nog enkele jaren duren vooraleer hij de ganse som betaalde: dit gebeurde pas in 1802. Hermans zou een groot deel van de kasteelgebouwen laten slopen: slechts het hoofdgebouw, zoals het op de oudste postkaarten wordt afgebeeld, bleef bestaan.⁽²²⁾ Boven de inkomdeur liet hij ook een steen in metselen, met daarop het wapenschild van zijn echtgenote, Marie de Pitteurs - de Budingen.

Zijn zoon, August Hermans, zou het kasteel en alle bijhorende eigendommen in 1836 en, enkele jaren later, in 1839 nogmaals trachten te verkopen. Het aanbod klonk alleszins aanlokkelijk: *"Een schoon en aangenaam buitengoed, genaamd het Hof ter Elst, met deszelfs over enige jaren nieuw herbouwd kasteel, hebbende schone moderne zalen, met trumeaux, spiegels en marmeren schouwen, verscheidene beneden- en bovenkamers, moderne trapzaal, keuken met pompen en regen- en putwater, zolders en kelders met de andere daar afhangeende gebouwen, alle stallingen, remisiën, hovenierswoning, twee pachthoven, de ene genaamd de Hoeve ter Elst en de andere het Voorhof, met schuur, stallingen en verdere daar toebehoorigheden, horigheden met kluis en paviljoen, menigvuldige fruitbomen ..., schone vijvers ..., aangename wandelingen en dreven, zijnde dit alle omringd met brede hofgracht, ... daarbij extra schone landen, vloeibeemden, weiden en bossen, rondom beplant met ongeveer 1000 schone opgaande olmen, essen, eiken en andere*

bomen, de gemelde hovingen maar één blok uitmakende van 16 hectaren 39 aren 40 centiaren⁽²³⁾ Uiteindelijk ging de verkoop echter niet door.

In 1873 richtte diens zoon, August Hermans jr., er een steenbakkerij op. Met tussenpozen zou deze industrie hier blijven tot de Eerste Wereldoorlog, zij het dat de fabriek in de loop der jaren verschillende eigenaars én verschillende namen zou krijgen. Zo werd in 1880 notaris Jean-Camille Funck uit Capellen (Groot-Hertogdom Luxemburg) de nieuwe eigenaar, en kreeg de firma het jaar nadien een nieuwe naam: de *Société anonyme de l'union industrielle des deux Luxembourg*. Nauwelijks een jaar later kochten August Hermans jr. en zijn broer Louis de firma terug over. In 1888 veranderde de naam in *Société anonyme des briqueteries de Ter-Elst*, om in 1899, weerom als nieuwe vennootschap, voortaan *Société anonyme des Briqueteries anversoises de Duffel*, te worden herstart, en dit tot in 1917.

Ondertussen was de Eerste Wereldoorlog uitgebroken, en kasteel Ter Elst kwam - net als de steenbakkerij - in de vuurlinie te liggen. Een groot deel van het kasteelgebouw werd hierbij zwaar getroffen, en vele machines en ovens van de fabriek werden volledig vernield. Toch zou, om de heersende werkloosheid tijdens de oorlogsjaren tegen te gaan, de steenbakkerij nog enkele jaren actief blijven. Het besluit van de Duitse overheid van 17 februari 1917, waardoor fabrieken die meer dan 12 arbeiders te werk stelden voortaan een bijzondere toestemming moesten krijgen van de bezetter, betekende het definitieve einde van de fabriek.⁽²⁴⁾

Kasteel Ter Elst was erg gehavend uit de oorlog gekomen. Enkele jaren nadien werd het aangekocht door de firma Bollekens. Ondertussen had de provinciegouverneur, baron Holvoet, grootse plannen opgevat voor het historisch zo belangrijke gebouw. Met de steun van de provincie wenste hij het helemaal in zijn oude glorie te herstellen, mét heroprichting van de oude bijgebouwen, om het dan in te richten als gemeentehuis en vrederecht. Voorwaarde was wel dat Duffel zelf moest instaan voor een bedrag van 600.000 fr. - de rest zou door de provincie en de staat gedragen worden. Dit voorstel lokte heel wat gemengde reacties uit. De gemeenteraad was, zoals uit de besprekingen blijkt, niet gewonnen voor deze plannen, en wees ze op 17 november 1924 in eerste instantie af. Een (niet-uitgesproken) probleem was, dat de herbergiers, die rond de plaats van het oude gemeentehuis aan de (toenmalige) Gemeentepaats café hielden, vreesden hun cliënteel te verliezen. Uiteindelijk werd door de Duffelse raad een maand later een tegenvoorstel gedaan, om het kasteel af te breken en terug op te bouwen op de plaats waar het vroegere gemeentehuis stond Bovendien werd bepaald dat de gemeente zelf slechts voor maximaal 200.000 fr. zou bijdragen. De gouverneur weigerde, en was duidelijk in zijn antwoord: *"Gij zult met mij moeten bekennen, ... dat ... de gemeenteraad alleen de blaam der geschiedenis zal te dragen hebben, indien een indrukwekkend overblijfsel van het verleden ... zal verdwijnen"*.⁽²⁵⁾ De hele zaak haalde zelfs de nationale pers, waarin gespot werd met de 'boeren' van Duffel, die geen historisch besef hadden. In zijn wandelgids uit het begin van de jaren '20 was de auteur, provinciegriffier J. Schobbens, evenmin mals: *"De tijden zijn duur, ongetwijfeld. Maar dat is nog geen motief dat onze arme provincie machteloos moet toelaten dat een dergelijke misdaad begaan wordt, een daad van verwerpelijk vandalisme, zonder verontschuldiging"*.⁽²⁶⁾

Al met al bleef het kasteel dus eigendom van de familie Bollekens. In 1956-1957 werd nog een poging gewaagd om de resten van het eens zo riante verblijf als monument te laten erkennen. Het antwoord van de bevoegde commissie van destijds was jammer genoeg negatief: *"Er werd vastgesteld dat het een eertijds interessant gebouw gold, doch praktisch bestaat er niets meer: het is in uiterst vervallen toestand Ons Comité betreurt dan ook dit gebouw niet voor rangschikking te kunnen voorstellen."* Wel wilde men de mogelijkheid

onderzoeken om het gebouw te laten opmeten vooraleer het volledig verdwenen was
Archivaris Evarist Dom hoopte toch op meer: *“Er is wel een middenweg. Historisch puin is er bij de vleet in ons land en in de vreemde, hetwelk onder toezicht en met zorg onderhouden, van verdere afbraak wordt gevrijwaard.”*⁽²⁷⁾

In 1969 werd door de familie Bollekens voor het eerst geprobeerd het kasteel te verkopen. Een Antwerps bouwondernemer was geïnteresseerd, maar omdat zijn enige voorstel voor de toekomst van Ter Elst luidde: “Afbreken!”, ging de familie (gelukkig) niet op het aanbod in.⁽²⁸⁾

Twee jaar later, in zitting van 5 april 1971, besliste de Duffelse gemeenteraad over te gaan tot de aankoop van het domein van ongeveer 2,5 hectare voor 6 miljoen fr. De verkoopakten werden verleden op 12 januari 1972.⁽²⁹⁾ Onmiddellijk werd een procedure ingezet om het kasteel te laten beschermen als monument, wat ditmaal wél lukte: bij K.B. van 5 januari 1973 werd Ter Elst, samen met een gedeelte van de omgeving, definitief beschermd als monument en landschap (kad.nrs. sectie E, 341E, 341F en 356Eg).⁽³⁰⁾

Nadien werd gestart met het plannen van de restauratie, het behoud van wat nog restte. Architecten waren J.F. Gielis en V. Goossens uit Duffel. Slechts enkele elementen werden toegevoegd of uitgebreid: nl. één van de torens werd gedeeltelijk heropgebouwd, en een toegangsbrug en de omwalling werden volledig hersteld. In november 1978 keurde de gemeenteraad de plannen hiervoor goed: in totaal ging het om een uitgave van net geen 12,5 miljoen fr.⁽³¹⁾ Uiteindelijk zou de restauratie in totaal 16,5 miljoen fr. kosten, waarvan ongeveer de helft door de staat en de provincie werd gedragen.⁽³²⁾

Tijdens de werken werd er gedurende een korte tijd ook archeologisch onderzoek gedaan. Hiervan zijn jammer genoeg geen verslagen bekend. De opgravingen legden o.m. een keukenvertrek bloot, bekleed met Delftse tegels, wellicht uit de 17de eeuw. De site was echter onbewaakt, en de meeste tegels werden ontvreemd. In de collectie van het gemeentelijk museum bevinden zich nog enkele (beschadigde) tegels. Daarnaast werden er een aantal fragmenten van aardewerk gevonden. Bij het vrijleggen van een ronde zandstenen waterput werden ten slotte drie tinnen voorwerpen gevonden: een rond bordje (zgn. “teljoor”), een oor- of papkom en een lepel. De drie stukken dateren uit de 16de eeuw.⁽³³⁾

De restauratie werd beëindigd in 1982, en op 3 september 1982 kon het geconserveerde kasteel Ter Elst officieel worden ingehuldigd door Gaston Geens, voorzitter van de Vlaamse Executive.⁽³⁴⁾

Sedertdien werd het kasteel toegankelijk voor het publiek, en was het vooral in trek als locatie voor diverse evenementen, zij het in beperkte mate. Ondermeer volgende activiteiten werden - al dan niet jaarlijks - georganiseerd op de site:

- Dag van het park (laatste zondag van mei);
- Open Monumentendag (tweede zondag van september);
- Open lucht TD verpleegkunde (einde juni);
- Ter Elstfeesten van de kon. harmonie Sint-Cecilia (laatste w.e. augustus);
- Theater Water (juli-augustus);
- Vlaanderen Feest (rond 11 juli);
- Ridderlijke compagnie van de H.-Geest (trainigen);
- ...

Daarnaast was Ter Elst een vaak gekozen locatie voor trouwfoto's.

Ondertussen zijn we dertig jaar verder. In die periode werden geen bijkomende werken meer uitgevoerd, tenzij enkele hoogdringende en beperkte herstellingswerken. Zowel die dertig jaar op zich, als vandalisme - hoewel dit laatste nog binnen de perken bleef - hebben hun tol geëist. In 2012 werd het kasteel grondig geïnspecteerd door Monumentenwacht. Het rapport liet over het toenemend verval van de ruïne geen twijfel: waterinfiltratie, het verzanden van voeg- en legmortel en het feit dat her en der bovenop de muren planten groeien hebben op bepaalde plaatsen grote scheurvorming tot gevolg, zodanig zelfs dat op sommige plaatsen stukken metselwerk kunnen afscheuren of dreigen om te vallen. Arduinen lateien boven een aantal raamopeningen zijn gebroken, en de zuidelijke muur begint gevaarlijk over te hellen. Deze muur wordt verankerd door twee moerbalken, maar die zijn dan weer sterk ingerot en voldoen eigenlijk niet meer.

Monumentenwacht raadde dan ook aan om het *“terrein steeds af te sluiten. Tijdens evenementen - aldus het rapport - moet de ruïne zelf volledig ontoegankelijk zijn, met inachtneming van een ruime veiligheidszone om te vermijden dat vallende brokstukken iemand verwonden”*.

Daarom is Ter Elst sinds 2013 volledig afgesloten.

Frank Keersmaekers

Noten

-
- (1) M.A. ERENS, *De oorkonden der abdij van Tongerlo*, dl. 1, Tongerlo, 1948, blz. 287-290 (akte nr. 216).
- (2) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 339.
- (3) P. ARREN, *Van kasteel naar kasteel. Deel 1*, Kapellen, 1985, blz. 82.
- (4) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 342.
- (5) E. DOM, *Het kasteel Ter Elst te Duffel*, s.l.n.d., blz. 13.
- (6) E. DOM, *Het kasteel Ter Elst te Duffel*, s.l.n.d., blz. 14; P. ARREN, a.w., blz. 82. De verkoopsakte werd uitgegeven en verscheen als akte nr. 1045 in: M.A. ERENS en H.M. KOYEN, *De oorkonden der abdij van Tongerlo*, dl. 4, Tongerlo, 1958, blz. 221-222.
- (7) E. DOM, *Het kasteel Ter Elst te Duffel*, s.l.n.d., blz. 14 en M.A. ERENS en H.M. KOYEN, a.w., blz. 221-224, akten 1045 en 1046. In die tweede akte lezen we dat Godevaert van Immerseel, zoon van Jan, al zijn rechten op het goed Ter Elst overdroeg op de abt van Tongerlo. Blijkbaar hield Philip van Pollanen Ter Elst in leen van Godevaert. De overeenkomst waarin werd vastgelegd dat Philip Van Pollanen het goed in leen hield, dateert reeds van 1343: M.A. ERENS, *De oorkonden der abdij van Tongerlo*, dl. 3, Tongerlo, 1952, blz. 426 (akte nr. 869).
- (8) W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorsingen*, blz. 178-180. Ev. DOM en P. ARREN dateren de goedkeuring door hertogin Joanna in 1357, maar dit is foutief, omdat de akte werd opgesteld volgens de oude (paas-)stijl: 25 maart 1357 paasstijl betekent 1358 (Ev. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 343, en P. ARREN, a.w., blz. 82). De akte werd uitgegeven als akte nr. 1068 in M.A. ERENS en H.M. KOYEN, a.w., blz. 255-256. De verklaring dat de goederen van leengoederen omgezet werden tot vrijgoed vinden we in een akte van diezelfde dag, 25 maart 1358, verleden voor het leenhof van Duffel en de schepenen van Herentals (akte nr. 1069 in M.A. ERENS en H.M. KOYEN, a.w., blz. 256-258).

-
- (9) W. VAN SPILBEECK, a.w., blz. 426.
- (10) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 489-490.
- (11) Idem, blz. 345; P. ARREN, a.w., blz. 82.
- (12) Zie hierover: R. MOENS, Hoog bezoek op kasteel Ter Elst, in: *Duffla*, jg. 11 (1999), blz. 138-146 en E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 346-362.
- (13) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 359-362.
- (14) L. WUYTS, o.r.v., *Duffel Toen tot 1900*, Lier, 1986, blz. 73.
- (15) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 225.
- (16) Deze ets verscheen voor het eerst in 1678, in het boek J. LE ROY, *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii*, Amsterdam, 1678, en werd later heropgenomen in verschillende heruitgaven (o.m. 1694, 1730).
- (17) W. VAN SPILBEECK, a.w., blz. 426.
- (18) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 365; P. ARREN, a.w., blz. 83.
- (19) P. ARREN, a.w., blz. 84; E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 366.
- (20) J. SCHOBENS, *Dans la Province d'Anvers. 71 Promenades pédestres*, Bruxelles, s.d., blz. 23.
- (21) *Rijksarchief Antwerpen : coll. Provinciearchief Antwerpen, B 557 A: Répertoire général des adjudications des Domaines nationaux faites par l'Administration centrale du Département des deux Nèthes*.
- (22) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 368-369.
- (23) Voor 1836: *Advertentieblad van Lier en alle de omliggende steden en dorpen*, 23.01.1836; voor 1839 en de omschrijving: E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 372-373. De aankondiging bleef bewaard, zij het dat noch genoteerd werd in welke krant / weekblad ze verscheen, noch de exacte datum van verschijning: *Gemeentearchief Duffel, Modern Archief, XXIV - Ter Elst - doos 2*.
- (24) F. KEERSMAEKERS, De Duffelse steennijverheid, in: *Duffla*, jg. 2 (1990), blz. 94-99.
- (25) F. KEERSMAEKERS, *Het Duffels raadhuis. Een verhaal over herbergen, dorps- en gemeentehuizen*, Duffel, 1996, blz. 27-29. Het verhaal van de herbergiers werd o.m. nog door archivaris Jos Ressler verteld in een interview met het weekblad Panorama n.a.v. de restauratie van het kasteel einde jaren 1970: *Gemeentearchief Duffel, Modern Archief, XXIV - Ter Elst - doos 2* (het artikel bleef bewaard, maar jammer genoeg werd niet genoteerd in welk nummer van Panorama het verscheen, noch de jaargang).
- (26) J. SCHOBENS, a.w., blz. 24.
- (27) E. DOM, *Dufflaea*, (Duffel), (1955-1964), blz. 380.
- (28) P. ARREN, a.w., blz. 84.
- (29) *Gemeentearchief Duffel, Verslagen van de gemeenteraad*, 05.04.1971, en *Modern archief 8.1.2 - verkoopakten*, 12.01.1972.
- (30) Het besluit verscheen in het *Belgisch Staatsblad* van 20.06.1973.
- (31) *Gemeentearchief Duffel, Verslagen van de gemeenteraad*, 21.11.1978.
- (32) *Gemeentearchief Duffel, 8.2.1.8.4 - dossier restauratie Ter Elst*.
- (33) S. VANDENBERGHE, Een 16de-eeuwse tinvondst uit het kasteel Ter Elst te Duffel, in: *Duffla*, jg. 3 (1991), blz. 20-23.
- (34) L. WUYTS, a.w., blz. 74.